
WSCHODNI ROCZNIK HUMANISTYCZNY
TOM XX (2023), №2
s. 181-197
doi: 10.36121/mnapora.20.2023.2.181

Monika Napora
ORCID: 0000-0002-0373-2405
(Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej)

Strategie ugruntowywania stereotypów antysemickich w propagandzie niemieckiej na terenie Generalnego Gubernatorstwa

Streszczenie: Niniejszy artykuł poświęcony został analizie sposobów ugruntowywania stereotypów antyżydowskich w prasie gadzinowej Generalnego Gubernatorstwa. Na podstawie tekstów prasowych pochodzących z „Gońca Krakowskiego” „Kuriera Częstochowskiego” „Nowego Kuriera Warszawskiego” oraz „Dziennika Radomskiego” dokonana została charakterystyka rekonstruowanych stereotypów. Ponadto w artykule poruszone zostały kwestie związane z oceną znaczenia i roli negatywnej stereotypizacji Żydów dla propagandy antysemickiej.

Słowa kluczowe: Prasa gadzinowa, stereotypy, antysemityzm, propaganda gadzinowa, Generalne Gubernatorstwo

Consolidating anti-Jewish stereotypes in the German reptile press

Annotation: This article is devoted to the analysis of the ways in which anti-Jewish stereotypes are reinforced in the General Government press. Based on press texts from “Goniec Krakowski”, “Kurier Częstochowski”, “Nowy Kurier Warszawski” and “Dziennik Radomski”, the characteristics of the reconstructed stereotypes were made. Moreover, the article raises issues related to the assessment of the importance and role of negative stereotyping of Jews in anti-Semitic propaganda.

Keywords: Reptilian press, stereotypes, anti-Semitism, reptile propaganda, General Government

Od pierwszych dni ataku III Rzeszy na Polskę, społeczność żydowska znalazła się na cenzurowanym i doświadczyła licznych aktów przemocy i terroru¹. Błyskawicznie

---

¹ Poglądowa literatura dotyczący eksterminacji polskich Żydów, zob. chociażby: *Eksterminacja Żydów na ziemiach polskich w okresie okupacji hitlerowskiej. Zbiór dokumentów*, zebrali i opracowali: T. Berenstein, A. Eisenbach, A. Rutkowski, Warszawa 1957; *Akcja Reinhardt. Zagłada Żydów w Generalnym Gubernatorstwie*, red.: D. Libionka, Warszawa 2004; D. Libionka, *Zagłada Żydów w Generalnym Gubernatorstwie*, Lublin 2017; A. Skibińska, *Źródła do badań nad zagładą Żydów na okupowanych ziemiach polskich*. Przewodnik

rozpoczęty został proces stopniowego ograniczania praw oraz wykluczania Żydów poza nawias społeczeństwa. Pierwsze rozporządzenia władz cywilnych względem mniejszości żydowskiej pojawiły się wraz z zakończeniem okresu zarządu wojskowego i proklamacją Generalnego Gubernatorstwa². Ich celami były: eksploatacja fizyczna³, przejęcie mienia żydowskiego⁴, ograniczanie swobód⁵, stygmatyzacja⁶, oraz izolacja⁷.

Brutalna postawa oraz bezwzględna praktyka działania wobec społeczności żydowskiej, wraz z rozwiązaniami prawno-administracyjnymi, systematycznie pogarszającymi położenie Żydów w Generalnym Gubernatorstwie, wsparte zostały działaniami propagandowymi, które poprzez prymitywny antysemityzm⁸, negatywną stereotypizację oraz po-

---

archiwalno-bibliograficzny, Warszawa 2007; *Dalej jest noc. Losy Żydów w wybranych powiatach okupowanej Polski*, red.: B. Engelking, J. Grabowski, Warszawa, 2018, t.1-2.

² Zob. A. Namysł, M. Grądzka-Rejak, *Prawodawstwo niemieckie wobec Polaków i Żydów na terenie Generalnego Gubernatorstwa oraz ziem wcielonych do III Rzeszy. Analiza porównawcza, [w:] Stan badań nad pomocą Żydom na ziemiach polskich pod okupacją niemiecką. Przegląd piśmiennictwa*, red.: T. Domański, A. Gontarek, Warszawa-Kielce, 2022, s. 83-113.

³ Rozporządzenie o wprowadzeniu przymusu pracy dla ludności żydowskiej Generalnego Gubernatorstwa, z dn. 26 X 1939, „Dziennik Rozporządzeń Generalnego Gubernatora dla Okupowanych Polskich Obszarów” (dalej: „Dziennik Rozporządzeń...”) 1939, nr 1, s. 6-7. Drugie postanowienie wykonawcze do tegoż rozporządzenia z dn.12 grudnia 1939 r. określało granice wiekowe osób podlegających obowiązkowi pracy – do 14 do 60 r.ż. Drugie postanowienie wykonawcze do rozporządzenia o przymusie pracy dla ludności żydowskiej Generalnego Gubernatorstwa z dn.12 XII 1939, „Dziennik Rozporządzeń...”, 1939, nr 14, s. 246-248.

⁴ Rozporządzenie o obowiązku zgłaszania majątku żydowskiego w Generalnym Gubernatorstwie z dn.24 I 1040 r., „Dziennik Rozporządzeń...”, 1940, cz. 1, nr 7, s. 31-32.

⁵ Ograniczenie swobody poruszania się Żydów na terenie Generalnego Gubernatorstwa zawierało postanowienie wykonawcze z 11 grudnia 1939 r, do rozrządzenia wprowadzającego obowiązek pracy dla Żydów. Pierwsze postanowienie wykonawcze do rozporządzenia o przymusie pracy dla ludności żydowskiej Generalnego Gubernatorstwa, z dn. 26 X 1939, „Dziennik Rozporządzeń...”, 1939, nr 13, s. 231-232.

⁶ Rozporządzenie o oznaczeniu Żydów i Żydówek w Generalnym Gubernatorstwie z dn. 19 II 1940 r. „Dziennik Rozporządzeń...”, 1940, nr 15, s.79; Drugie rozporządzenie o oznaczeniu Żydów i Żydówek w Generalnym Gubernatorstwie z dn. 19 II 1940, „Dziennik Rozporządzeń...”, 1940, nr 15, s. 79; Rozporządzenie o oznaczeniu sklepów żydowskich w Generalnym Gubernatorstwie z dn. 23 XI 1939 r., „Dziennik Rozporządzeń...”, 1939, nr 8, s. 61-62.

⁷ Podstawę prawną do tworzenia gett stanowiło rozporządzenie wprowadzające ograniczenia w poruszaniu się ludności żydowskiej z 13 IX 1940. Pierwsza dzielnica zamknięta przeznaczona dla społeczności żydowskiej powstała jednak wcześniej, bo jeszcze w 1939 r. w Piotrkowie Trybunalskim. Piotrkowskie getto powstało na nocy zarządzenia wydanego przez nadburmistrza i komisarzycznego zarządcy miasta Hansa Drechsela. W 1941 r. getta istniały już w większości mniejszych i większych miastach Generalnego Gubernatorstwa. Ostatnie dzielnic zamknięte powstawały już w trakcie przystąpienia do realizacji akcji Reinhardt w 1942 r. Ogółem na rzeszonym obszarze powstało ok. 400 dzielnic zamkniętych dla Żydów. Zob.: D. Libionka, tamże, s. 32-41.

⁸ A. Cała w monografii *Żyd – wróg odwieczny? Antysemityzm w Polsce i jego źródła* antysemityzm definiuje jako: „ideologię, światopogląd lub prąd polityczny, zawierający zespół uprzedzeń, uzasadniających wroga postawę wobec Żydów. Związany głównie z formowaniem się koncepcji nacjonalizmu i totalitaryzmu, bazował na tradycji antyjudazmu. Czasem odwoływał się do rasizmu, błędnie wyodrębniając Żydów jako rasę antropologiczną. W szerszym znaczeniu – określenie nastawień społecznych objawiających się światopoglądem, w którym ważną rolę odgrywa postawa, agresja słowna lub fizyczna, nieprzychylnie sądy uogólniające i uprzedzenia wobec Żydów oraz uzasadnienie takich postaw przesłankami religijnymi, narodowymi, rasistowskimi, politycznymi bądź ekonomicznymi”. Zob. A. Cała, *Żyd – wróg odwieczny? Antysemityzm w Polsce i jego źródła*, Warszawa, 2012, s. 15-16. P. Sztompka, z kolei w proponowanej przez siebie definicji antysemityzmu zwraca uwagę na fakt, iż antysemityzm bazuje na mocno emocjonalnych stereotypach i przesądach

przez granie na niskich instynktach, szerzyć miały nienawiść, podsycać waśni i prowadzić do wytworzenia wrogich lub przynajmniej obojętnych postaw wobec Żydów.

Celem niniejszego artykułu jest omówienie oraz próba wyjaśnienia znaczenia, oraz roli stereotypizacji Żydów dla propagandy antyżydowskiej na terenie Generalnego Gubernatorstwa. Za P. Sztompką definiuję stereotyp etniczny (zewnątrzny) jako przejawskrawiony, uproszczony, negatywny obraz zbiorowości obcych, w skrajnym przypadku traktowanych jako wrogów. Postrzeganie danej zbiorowości przez pryzmat stereotypu prowadzi do traktowania wszystkich jej członków w sposób uogólniający, niezróżnicowany i pozbawiony przymiotów indywidualnych⁹.

Podstawą źródłową będą publikacje pochodzące z wybranych tytułów¹⁰ prasy gazdzinowej¹¹: „Gońca Krakowskiego”, „Kuriera Częstochowskiego”, „Nowego Kuriera Warszawskiego” oraz „Dziennika Radomskiego”.

---

etnicznych skierowanych przeciwko społeczności żydowskiej. Holocaust określa mianem społecznej kulminacji i najbardziej zbrodniczym przypadkiem ludobójstwa. Wśród innych form prześladowania, poniżania i dyskryminacji wymienia: pogromy, tworzenie gett, obowiązki noszenia zewnętrznych oznak (stygmatów) pochodzenia (gwiazda Dawida). Zauważa również, że wzniecanie postaw niechęci do mniejszości żydowskiej, często było wykorzystywane do obarczania Żydów odpowiedzialnością za kryzysy gospodarcze i polityczne (mechanizm tzw. kozła ofiarnego). Zob. P. Sztompka, *Słownik socjologiczny*, Kraków, 2022, s. 18.

⁹ P. Sztompka, tamże, s. 192-193.

¹⁰ W artykule poddane zostały analizie wyłącznie teksty ukazujące się w dziennikach codziennych, informacyjnych, te bowiem – ze względu na niską cenę oraz likwidację przedwojennych dzienników – trafiły do najszerszego kręgu odbiorców. Ogółem na terenie Generalnego Gubernatorstwa ukazywało się pięć dzienników dystryktowych oraz trzy dzienniki powiatowe. W artykule odwoływać się będą do czterech spośród nich. „Goniec Krakowski” oraz „Nowy Kurier Warszawski” uznawane są przez badaczy prasy gazdzinowej za dzienniki czołowe, z których pozostałe gazety dokonywały często przedruków. „Dziennik Radomski”, uchodzący za mutację „Gońca Krakowskiego”, jest tu takim przykładem. Z kolei „Kurier Częstochowski” był pierwszym piśmie wydawanym przez Niemców w czasie okupacji i posiadał specyficzny status, gdyż został oficjalnie nazwany „katolickim organem prasowym Generalnego Gubernatorstwa”,

¹¹ Prasa gazdzinowa – geneza tego terminu, określającego specyficzny typ prasy sięga XIX w., i wiąże się z działaniami O. von Bismarcka, który utworzył tajny fundusz Reptilienfond (fundusz gadów). Z funduszu opłacano wydawanie gazet w Królestwie Pruskimi, na lamach których popierana była polityka zjednoczeniowa Prus, a krytykowane wszelkie tendencje odśrodkowe. W okresie I wojny światowej klasyczną gazdzinówką była proniemiecka „Godzina Polski”, pogardliwie nazywana przez Polaków „Gazdziną”. Najbardziej znanym desygnatem tegoż określenia jest prasa jawnie wydawana w języku polskim przez niemieckie i sowieckie władze okupacyjne w okresie II wojny światowej (nazywana też „szmatławą”). Wyjątkowo rozbudowany system prasowy stworzyli Niemcy w Generalnym Gubernatorstwie. W miejsce zlikwidowanej prasy polskiej pojawiło się ok. 60 gazdzinowych tytułów w tym: dzienników informacyjnych, periodyków, czasopism fachowych, czasopism dla szkół powszechnych i zawodowych. Prasa gazdzinowa była podstawowym nośnikiem informacji i okupacyjnej propagandy. Pomimo nawoływań Polskiego Państwa Podziemnego do bojkotu, prasa ta, była poczytna. Współpracownicy gazdzinówek przez podziemie niepodległościowe uznawani byli za zdrajców. Po wojnie odbywały się procesy członków poszczególnych redakcji, w których sądeni byli oni za kolaborację. *leksykon terminów medialnych*, red.: K. Wolny-Zmorzyński, [w druku]. Na temat prasy gazdzinowej wydawanej przez Niemców w okresie II wojny światowej, zob.: W. Wójcik, *Prasa gazdzinowa Generalnego Gubernatorstwa (1939-1945)*, 1988; L. Dobroszycki, *Reptile Journalism: The Official Polish-Language Press under the Nazis, 1939-1945*, London, 1994; T. Głowiński, *O nowy porządek europejski. Ewolucja hitlerowskiej propagandy politycznej wobec Polaków w Generalnym Gubernatorstwie 1939-1945*, Wrocław 2000; L. Jockheck, *Propaganda im Generalgouvernement. Die NS-Besatzungspressen für Deutsche und Polen 1939-1945*, Os-nabrück 2006; K. Woźniakowski, *Polskojęzyczna prasa gazdzinowa czasów okupacji hitlerowskiej 1939-1945. Studia i szkice zebrane*, Opole, 2014; M. Napora *O potrzebie dalszych badań nad prasą gazdzinową. Stan obecny i perspektywy badawcze*, „Dzieje Najnowsze”, 2021, nr 2, s. 187-201

„Goniec Krakowski” ukazywał się do 27 X 1939 r. do 18 I 1945 r. Był gazetą przeznaczoną dla całego Generalnego Gubernatorstwa, miał także lokalne mutacje, takie jak jędrzejowski „Nowy Czas” czy „Dziennik Poranny” dla powiatów: będzińskiego, bielskiego, sosnowieckiego, chorzowskiego, olkuskiego, zawierciańskiego i blachowniańskiego. Także „Kurier Kielecki”, „Kurier Radomski”, oraz jego następca „Dziennik Radomski” były początkowo jego mutacjami¹².

„Kurier Częstochowski” z kolei był niemiecką kontynuacją przedwojennego „Gońca Częstochowskiego”, który ukazywał się od 1 marca 1906 r. (przez pierwszy blisko rok jako „Wiadomości Częstochowskie. Dziennik”) do 2 września 1939 r. Władze niemieckie wznowiły wydawanie pisma od 14 IX 1939 r. 4 XI 1939 r. zmieniono nazwę na „Kurier Częstochowski” i pod taką nazwą ukazywał się już do końca okupacji. Władze okupacyjne usiłowały kreować „KC” na pismo katolickie, przeznaczając jeden z działów tematycznych gazety na informacje religijne. Z tego też powodu „KC” można było kupić we wszystkich miastach Generalnej Guberni¹³.

„Nowy Kurier Warszawski” ukazywał się od 11 X 1939 r. do 17 I 1945 r. podobnie jak „GK” i „KC”, również pretendował do roli pisma ponadregionalnego i kolportowany był na terenie całego Generalnego Gubernatorstwa¹⁴.

„Dziennik Radomski” jest tu jedynym przykładem tytułu regionalnego. Pierwotnie tj. od 10 X 1939 r. do 1 III 1940 r. ukazywał się pod nazwą „Kurier Radomski”, następnie nazwę gazety zmieniono na „Dziennik Radomki”. Od 12 XII 1944 do 6 I 1945 r. został połączony z „Kurierem Kieleckim” i wychodził pod wspólnym tytułem „Dziennik Radomki Kurier Kielecki”¹⁵.

W ideologii nazistowskiej antysemityzm był jednym z założeń o charakterze fundamentalnym. Viktor Klemperer ocenił, iż okazał się on niezwykle efektywnym środkiem propagandowym, najsukcesywniejszą i najbardziej popularną formą uosobienia doktryny rasistowskiej NSDAP, bo „Żyda zna każdy”¹⁶. Retoryka antysemitcka¹⁷ stała

¹² Na temat „Gońca Krakowskiego” (dalej: „GK”) zob. szerzej: T. Cieślak *Z historii niemieckiej prasy w języku polskim*, cz.1: „Goniec Krakowski” (27 X 1939 – 18 I 1944), „Rocznik Historii Czasopiśmiennictwa Polskiego” 1966, z. 4, s. 569-579; J. Lewandowski, „Goniec Krakowski” (27 X 1939 – 18 I 1945). *Próba monografii*, Warszawa 1978.

¹³ Na temat „Kuriera Częstochowskiego” (dalej: „KC”) zob. szerzej: W. Mielczarek, *Polityczna propaganda goebbelsowska i prasa niemiecka w Częstochowie w latach 1939–1945*, „Zeszyty Naukowe Politechniki Częstochowskiej”, nr 101, Nauki społeczno-ekonomiczne, z. 12, 1978, s. 133–164.

¹⁴ Na temat „Nowego Kuriera Warszawskiego” (dalej: „NKW”), zob. szerzej: T. Cieślak, *Hitlerowskie czasopismo „NKW”*, *Rocznik Historii Czasopiśmiennictwa Polskiego*, 1968, t.7, nr 1, s. 162-169; M. Pąkciński, *Komunikacja w izolacji. Maskowanie kłęski w niemieckiej polskojęzycznej prasie gadzinowej w latach 1943–1944 (na przykładzie tekstów z „Nowego Kuriera Warszawskiego”)*, „Napis”, 2021, vol.27, s. 112-133; K. Grzegorzewski, *Retoryka nazistowskiej władzy w propagandzie „Nowego Kuriera Warszawskiego” (perspektywa medjoznawcza i retoryczna)*, „Forum Artis Rhetoricae”, 2022, nr 1, s. 11-25.

¹⁵ Na temat „Dziennika Radomskiego” (dalej: „DR”) zob. szerzej: M. Adamczyk, *„Gadzinowa” prasa na Kielecczyźnie w latach okupacji hitlerowskiej*, [w:] *Polska prasa konspiracyjna lat 1939-1945 i początek prasy w Polsce Ludowej*, red.: M. Adamczyk, J. Jarowiecki, Kielce-Kraków, 1979, s. 171-178; Idem, *Propaganda hitlerowska w dystrykcie radomskim*, „Rocznik Świętokrzyski”, t.6, 1977, s. 215-218; S. Piątkowski, *Okupacja i propaganda. Dystrykt radomski i jego mieszkańcy w publicystyce polskojęzycznej prasy niemieckiej (1939-1945)*, Lublin-Radom, 2013.

¹⁶ Zob. V. Klemperer, *LTI. Notatnik filologa*, Warszawa 2014, s. 85-86.

¹⁷ Na temat propagandy antysemitckiej w Generalnym Gubernatorstwie, zob.: M. Czerwiński, *Propaganda antyżydowska w polskojęzycznej prasie niemieckiej Generalnego Gubernatorstwa*, „Przegląd Zachod-

się więc również jednym z kluczowych elementów rozpoczętej wraz z początkiem ataku na Polskę, wojny propagandowej¹⁸.

Stereotypy antyżydowskie – podobnie jak inne stereotypy etniczne/narodowościowe – mają swoje kulturowe uwarunkowania i są kulturowo dziedziczone. Tkwią w jednostkach tworzących daną wspólnotę często w sposób nieuświadomiony, a w sprzyjającym momencie lub wskutek manipulacji propagandowych mogą zostać w łatwy sposób aktywowane. Stała obecność, łatwa dostępność i przyswajalność powodują, że stereotypy – zwłaszcza te negatywne – bywają wykorzystywane, a czasem wręcz nadużywane propagandowo. Każdorazowa próba włączenia stereotypów do narracji propagandowych opiera się na wytypowaniu i promowaniu tych elementów stereotypu, które wydają się być najbardziej adekwatne dla realizacji doraźnych potrzeb politycznych. Kształtowany poprzez stereotypizację negatywny obraz wroga/innego/obcego – w zamyśle propagandystów – służyć ma wytworzeniu konsolidacji społecznej i akceptacji dla propozycji rozwiązania problemów społecznych, politycznych i gospodarczych, których wina i odpowiedzialność przypisywane są stygmatyzowanej grupie narodowościowej.

W propagandzie niemieckiej szerzonej na terenie Generalnego Gubernatorstwa ugruntowywane były wybrane stereotypy antyżydowskie, które w czasie istnienia II Rzeczypospolitej były rozpowszechniane głównie przez partie prawicowe¹⁹. Już wówczas w celach propagandowych posługiwano się stereotypowym obrazem Żydów, destrukcyjnie wpływający na ład społeczny, a w publicystyce nacjonalistycznej popularne były hasła bojkotu sklepów żydowskich, przeciwdziałania żydowskiej akcji wywrotowej skierowanej przeciwko interesom Polski i Polaków, przeciwdstawiania się żydowskiemu pasożytnictwu, czy ostrzeżenia przed Judeo-Polonią²⁰. Jan Grabowski podsycanie

---

niopomorski”, t. 10, 1995, s. 75-85; J. Grabowski, *Propaganda antyżydowska w Generalnej Guberni, 1939-1945*, „Zagłada Żydów. Studia i Materiały”, 2010, nr 6, s. 117-158; S. Piątkowski, *Polityka niemieckich władz okupacyjnych wobec ludności żydowskiej Generalnego Gubernatorstwa w publicystyce „Gońca Krakowskiego”*, „Studia Żydowskie. Almanach”, t. 3, 2013, s. 59-76; S. Piątkowski, *Prasa gadzinowa Generalnego Gubernatorstwa jako nośnik propagandy antyżydowskiej (casus „Gońca Krakowskiego”)*, [w:] *Propaganda w systemach demokratycznych i niedemokratycznych*, red: J. W. Wołoszyn, Lublin 2015, s.109-135.

¹⁸ Jeszcze w toku kampanii wrześniowej i tzw. zarządu wojskowego (od 1 września do 25 października 1939 r.) doszło do całkowitego przejścia i likwidacji polskiego systemu informacyjnego i zastąpienia go niemieckim. Do końca października 1939 r. ukazywały się nieliczne polskie tytuły prasowe. Wymienić tu można „Ilustrowany Kurier Codzienny”, którego ostatni numer ukazał się 26 X 1939 r., a następnie zastąpiony został przez „urzędowy dziennik informacyjny” „GK”. Wraz z proklamacją Generalnego Gubernatorstwa 26 X 1939 r. ogłoszone zostało zarządzenie o drukach, które wprowadziło wymóg uzyskania zezwolenia na prowadzenie wszelkiego rodzaju działalności wydawniczej. Zob.: Rozporządzenie o wydawaniu utworów drukarskich z dnia 26 października 1939 r. „Dziennik Rozporządzeń...”, 1939, nr 1, s. 8. Okupacyjne prawo wydawnicze tworzyły liczne rozporządzenia i uzupełniające je postanowienia wykonawcze. Zob. szerzej, chociażby: B. Góra, K. Woźniakowski, *Bibliografia jawnych druków polskojęzycznych Generalnego Gubernatorstwa 1939-1945*, Kraków, 2008, s. 6-12.

¹⁹ I. Kamińska-Szmaj zauważa: „Czytając prasę endecką, można było z mniejszym lub większym prawdopodobieństwem przewidzieć, że obok rzeczowników: rasa, intryga, nienawiść, masoneria, finansjera pojawi się przymiotnik żydowska”. Zob. I. Kamińska-Szmaj, *Judzi, zohydza, ze czci odziera. Język propagandy politycznej w prasie 1919-1923*, Wrocław 1994, s. 132.

²⁰ Zob. A. Landau-Czajka, *Wszecobecni wrogowie. Niektóre elementy światopoglądu skrajnej prawicy nacjonalistycznej 1926-1939*, Warszawa 1988; M. Sobczak, *Stosunek Narodowej Demokracji do kwestii żydowskiej w Polsce w latach 1918/1939*, Wrocław 1998.

antysemityzmu, wobec Żydów ocenił jako działania służące znalezieniu płaszczyzny porozumienia pomiędzy okupantem i większością okupowanego społeczeństwa²¹.

Prasa gadzinowa – będąca podstawowym nośnikiem propagandy niemieckiej w Generalnym Gubernatorstwie – kopiując znane kalki językowe (re)konstruowała stereotypy: antyreligijne, międzynarodówki żydowskiej (spisek żydowski); Żyda kapitalisty (lichwiarza i wyzyskiwacza); Żyda pasożyta, Żyda roznosiciela chorób, Żyda bolszewika/komunisty. Odtwarzane stereotypy – wspólnie – tworzyły obraz uniwersalnego wroga: Żyda wroga odwiecznego. W propagandowym żargonie Żydzi nazywani byli w sposób obraźliwy, pogardliwy, prześmiewczy. Najczęściej nazywano ich „pluskwami”, „pasożytami”, „plagą”, „gangreną świata”. Określenia: „paskarz” i „pachciarz”, stały się niemalże synonimami słowa „Żyd”, pisanego małą literą²². W sposób równie pejoratywny i stereotypowy sposób pisano o cechach żydowskiego charakteru narodowego. Do wszystkich Żydów przynależć miała wrodzona podłość, chytrność, chciwość, przebiegłość, zakłamanie, dwulicowość, bezwzględność i perfidny spryt²³. Jednym z celów narodu żydowskiego miały być „ujarzmienie chrześcijan” i ovladnięcie światem²⁴. Przeświadczenie to wywodzi się z tradycji antyjudajstycznej²⁵, z którą związany jest stereotyp oskarżający Żydów o dokonywanie mordów rytualnych na chrześcijańskich dzieciach²⁶.

Relacji żydowsko-polskie w ramach interpretacyjnych prasy gadzinowej, osadzony został w szerszym kontekście popularnej wówczas – i po dzień dzisiejszy²⁷ – teorii spiskowej, w której świetle Żydzi, powiększając stopniowo i systematycznie swoje wpływy w różnych częściach świata, dążą do całkowitego przejęcia władzy, kosztem innych nacji (stereotyp żydowskiej międzynarodówki/światowego spisku)²⁸. W gadzinówkach teza ta wyrażana była na przykład w taki oto sposób: „Psychika żyda zmierza do ovladnięcia światem. Ujarzmienia <niewiernych> w niewolników i zawładnięcia całkowitym majątkiem świata. Szli tędy do tego celu przez pożogi i zgłiszcza. Szli przez trupy i krew. Przez fałsz, obłudę i zakłamanie”²⁹. Stereotyp mówiący o istnieniu ży-

²¹ J. Grabowski, tamże, s. 121.

²² W cytata zachowana została oryginalna pisownia.

²³ Te pogardliwe określenia zaliczane są do kanonu tworzącego językowy stereotyp Żyda. Zob.: M. Brzezina, *Polszczyzna Żydów*, Warszawa-Kraków, 1986; A. Cała, *Wizerunek Żyda w polskiej kulturze ludowej*, Warszawa 1992

²⁴ „Śmiertelny wróg chrześcijan”, „GK”, 23 IX 1943, nr 222, s. 3.

²⁵ Antyjudajizm nie był niczym nowym dla społeczeństwa polskiego. Z religii żydowskiej sztydono już pierwszym polskim piśmie antysemitycznym „Rola”, ukazującym się w Królestwie Polskim w latach 1883-1913. Zob. szerzej: P. Śpiwak, *Żydokomuna. Interpretacje historyczne*, Warszawa 2012, s. 30-31.

²⁶ Goj, *Talmud a chrześcijaństwo. Dwie etyki – dwa przeciwległe światy*, „DR”, 21 I 1942, nr 16, s. 3. Geneza tego stereotypu sięga XII w., kiedy to pojawiły się pierwsze oskarżenia o dokonywanie mordów rytualnych. Zob. więcej na ten temat: J. Żyndul, *Kłamstwo krwi. Legenda mordu rytualnego na ziemiach polskich w XIX i XX wieku*, Warszawa 2011.

²⁷ Zob.: L. Zdybel, *Idea spisku i teorie spiskowe w świetle analiz krytycznych i badań historycznych*, Lublin 2002.

²⁸ Na temat obecności Żydów wśród światowych elit, zob.: *Pele – Mele romantyczne. Dynastie z lewej ręki*, „NKW”, 9-10 II 1941, nr 33, s. 5; „KC”, *Anglia w szponach żydów*, 21 V 1943, nr 119, s. 2; „Odszkodnia Judy wojującego, KC”, 25 V 1943, nr 122, s. 2

²⁹ Goj, *Żydzi na cenzurowanym Oko za oko! Ząb za ząb!*, „DR”, 8 I 1942, nr 5, s. 3. Zob. także: W. Grzymała, *Masoneria narzędziem w rękach żydów. Kwestia żydowska w świetle ogólnoswiatowym*, „GK”, 31 X 1939, nr 4, s. 3-4; H.H., *Żydzi – pergaminowe widmo przeszłości*, „DR”, 6 IX 1941, nr 207, s. 3; *Z historii brodatych*

dowskiej międzynarodówki, prowadzącej wywrotowe działania na całym świecie, wywodzi się z Protokołów Mędrców Syjonu³⁰. Był on jednym z fundamentalnych założeń politycznego antysemityzmu w III Rzeszy³¹. Stereotyp ten znany był również i Polakom. W II Rzeczypospolitej wizerunek „spiskujących Żydów” powielany był przez środowiska związane z Narodową Demokracją³².

W świetle strategii ugruntowującej stereotyp Żydów jako grupy wywrotowej – w prasie gadzinowej – ukazywały się teksty, w których starano się dowodzić tezę, jakoby w międzywojennej Polsce Żydzi toczyli ciągłą walkę o przejęcie władzy i niemalże to im się udało³³. Nieustannie narastająca skala nierozwiązanego skutecznie „problemu żydowskiego”, doprowadziła do sytuacji, w której Żydzi w okresie tym uzyskali w Polsce społeczną i ekonomiczną dominację³⁴. Zobaczyć to można fragmentem artykułu, który został opublikowany na łamach „Gońca Krakowskiego”: „(...) w ostatnim dwudziestolecu żydzi potrafili, na zasadzie wręcz anormalnych stosunków przez siebie wytworzonych, wkraść się w każdą dziedzinę życia polskiego i powiększyć swój stan posiadania, drogą różnych środków politycznych. (...) Polska stała się w tym okresie widowiskiem wylegarni pędzonego żyda z całego świata – Polska stała się przystanią rozproszonego po świecie żydostwa, a zarazem jego eksporterem”³⁵. W gadzinówkach rozpisywano się o „miastach żydowskich”, co miało obrazować skalę żydowskich wpływów. W świetle publikowanych w nich informacji Warszawa była drugą po Nowym Jorku, największą metropolią żydowską³⁶. Wpływ Żydów na życie w

---

pająków, „KC”, 1942, nr 138, s. 4.

³⁰ Protokoły Mędrców Syjonu po raz pierwszy ukazały się w 1903 r. w formie artykułu prasowego w petersburskiej gazecie „Znamia”, dwa lata później – w 1905 – ukazało się ich pierwsze książkowe wydanie. Stworzony przez paryskie biuro rosyjskiej Ochrony pamflet oskarżający Żydów dążenie do uzyskania globalnej dominacji, w 20-leciu międzywojennym cieszyła się ogromną popularnością. W Republice Weimarskiej do 1933 r. wydanie *Protokołów* było wznawiane aż 36 razy. W Polsce książkę wydano po raz pierwszy w 1919 r. *Protokoły Mędrców Syjonu* uznawane są za tekst, który stał się asumptem dla rozwoju XX wiecznego antysemityzmu. Zob. J. Sielski, *Stereotyp Żyda na terenie Polski w kontekście antysemityzmu politycznego*, [w:] *Tożsamość a stereotypy: Żydzi i Polacy*, red: J. Mizgalski, M. Soja, Częstochowa, 2014, s. 61-62. W Generalnym Gubernatorstwie *Protokoły* zostały wydane dwukrotnie w formie broszur: B. Rudnicki, *Protokoły Mędrców Syjonu*, Kraków, 1943; W. Wardziński, *Światowy spiszek żydowski w świetle Protokołów Mędrców Syjonu*, Kraków, 1943. Zob. także późniejsze wydania: G. Larsson, *Protokoły mędrców Syjonu. Prawda czy fałsz?*, Warszawa 1997; J. Tazbir, *Protokoły mędrców Syjonu. Autentyk czy fałszyfikat*, Warszawa 2004.

³¹ Zob. E. Grodziński, *Filozofia Adolfa Hitlera w Mein Kampf*, Warszawa-Olsztyn 1992.

³² Przykładem typowej dla tamtego okresu narracji antysemitycznej, powielającej tezę o „spiskach żydowskich”, są wywody Tomasza Gluzińskiego, który w roku 1934 pisał: „(...) akcja wywrotowa, czyli wywrót społeczny, jest tym właśnie odrębnym środkiem walki, który naród żydowski zmuszony jest stosować jako swoją odrębną ultima ratio wobec swego otoczenia, aby wśród niego móc nadal pasożytować”. T. Gluziński, *Światowa polityka żydowska*, Warszawa 1934, s. 86. Zob. także: P. Zawadzki, *Protokoły Mędrców Syjonu w polskiej myśli antysemitycznej*, „Biuletyn Żydowskiego Instytutu Historycznego”, nr 3/4, 1991, s. 63-167.

³³ *Ci urabiali opinię w Polsce*, „KC”, 12 XII 1939, nr 66, s. 3.

³⁴ Przykładowy cytat z „KC”: „W momencie wybuchu wojny w roku 1939 element żydowski stanowił warstwę decydującą w całym życiu gospodarczym kraju”. *Bywało, że poczciwe chłopki dawały radę szczywanym żydom*, „KC”, 1942, nr 34, s. 3.

³⁵ W. Grzymała, *Wpływy ekonomiczne żydów w Polsce ostatniego XX-lecia. Kwestia żydowska w świetle ogólnoświatowym*, „GK”, 13 I 1940, nr 10, s. 4.

³⁶ *Zagadnienie żydowskie w Gen. Gubernii*, „KC”, 1940, nr 175, s. 3.

przedwojennej Polsce był – co oczywiste – jednoznacznie negatywny. Prowadziło to do licznych sytuacji konfliktowych, których ofiarami stawali się, uczciwie pracujący Polacy. Cytując „Kurier Częstochowski” – Polska „była wymarzoną ziemią obiecaną dla żydostwa, plagą zaś dla ludności aryjskiej”³⁷.

Istotnym – jeśli nie kluczowym – elementem teorii o światowym spisku żydowskim, jest przekonanie o „żydowskim kapitale” (stereotypy Żyda kapitalisty, lichwiarza, wyzyskiwacza), zdobywanym w sposób nieuczciwy (złodziejski kapitał). Podążając za tym stereotypowym schematem opisującym społeczność żydowską – propagandyści (czy też dziennikarze lub współpracownicy) będący na usługach niemieckich władz okupacyjnych stworzyli szereg tekstów, w których opisywano żydowskie knowania, dzięki którym udało im się zgromadzić olbrzymie majątki. Zdobywane miały być one głównie poprzez nielegalny obrót kapitałem oraz lichwę³⁸. Wśród niktzemnych praktyk stosowanych przez Żydów najczęściej wymieniano: deflację pieniądza, spekulowanie cenami, działalność żydowskich kas bezprocentowych, handel certyfikatami wywozowymi, omijanie przymusu podatkowego, pozorne przechodzenie na chrześcijaństwo ze względów na korzyści ekonomiczne (fałszywa przechrzta)³⁹. Żydzi mieli całkowicie przejąć kontrolę nad takimi gałęziami gospodarki jak: rzemiosło, handel, usługi (stereotypowe zajęcia i sposoby zarobkowania Żydów) i czerpać z nich zyski kosztem społeczeństwa polskiego⁴⁰.

W tekstach prasowych odnaleźć można również nawiązania do „złotej międzynarodówki” – sformułowania – pod którym kryje się stereotypowe przekonanie, jakoby Żydzi owładnięci byli żądzą gromadzenia złota: „U żydów miarą wszelkiej wartości jest dochodowość bez względu na ich walory twórcze i estetyczne, miarą zaś tych dochodowości jest złoto. Złoto bowiem jako wartość ruchoma o walorze międzynarodowym można łatwo przewieźć i użyć w jakiegokolwiek części globu ziemskiego do powiększenia ilości tego złota. (...) Takim punktem zbornym globu ziemskiego, w którym można było na ludzkiej pracy przez wyzysk robić złoto, a potem je wywozić, była Rzeczpospolita – (pejsata). – Bo też Polska ostatniego dwudziestolecia stała się źródłem dochodowości przeważającej części żydostwa z całego świata, do której można było przyjechać biednym żydem, a odjechać bogatym żydem”⁴¹. Zasadnym wydaje się wniosek, iż celem propagandowym przyświecającym tego typu narracjom było wytworzenie przekonania, że oto Polska przez 20 lat swojego istnienia od momentu odzyskania niepodległości do wybuchu wojny, stała się epicentrum światowego spisku żydowskiego.

Jednocześnie znaczna część mniejszości żydowskiej (nie sposób ocenić, która z owych grup według propagandy niemieckiej była liczniejsza) miała być niezaradna życiowo i tylko poprzez wrodzony spryt i przebiegłość, pasożytowała na uczciwie pracujących⁴². Warto w tym miejscu zaznaczyć, że w gadzinowych narracjach stereotyp

³⁷ *Bywało, że poczciwie chłopki dawały radę szczywanym żydom*, „KC”, 1942, nr 34, s. 3.

³⁸ *Żydzi w przemyśle*, „KC”, 24 IX 1939, nr 5, s. 1.

³⁹ *Poligon afery korupcyjnej*, „NKW”, 9-10 II 1941, nr 33, s. 4; *Pieniądz bóstwem dla żydów za cenę krzywdy ludu. Wpływy ekonomiczne żydów w Polsce – prawdziwe oblicze żydostwa*, „KC”, 25 I 1940, nr 19, s. 4.

⁴⁰ *Czytelnicy mają głos: Kiedy polski Chlestadok po raz pierwszy poszedł na zieloną trawkę*, „NKW”, 5 V 1941, nr 104, s. 2.

⁴¹ W. Grzymała, *Wpływy ekonomiczne żydów w Polsce ostatniego XX-lecia. Kwestia żydowska w świetle ogólnoświatowym*, „GK”, 13 I 1940, nr 10, s. 4.

⁴² *Śladami kampanii na Wschodzie. Wrażenia z podróży po drugiej stronie Sanu*, „GK”, 6 VIII 1941, nr 182, s. 2.

Żyda pasożyta używany był zarówno jako kluczowy element argumentacji wyjaśniającej trudności gospodarczych w okresie międzywojennym, jak i przy opisie problemów dnia codziennego w Generalnym Gubernatorstwie. Żydowskie machinacje i handel pokątny miały odpowiadać za drożyznę i braki w zaopatrzeniu⁴³.

Żydów ukazywano zatem jednocześnie w podwójnej roli: jako grupę silną i dominującą, posiadającą umiejętności zdobywania wpływów i ich utrzymywania oraz jako grupę słabą, żerującą na Polakach. Nie było jednak wynikiem kreatywności niemieckich propagandystów, lecz odwołaniem się do stereotypowych, dobrze znanych ról społecznych, w jakich ukazywani byli od wieków (i są nadal) Żydzi.

Utrwalanie wyżej wskazanych stereotypów, wykorzystywane było do oskarżania Żydów i przenoszenia na nich odpowiedzialności moralnej. Właściwie za wszelkie zło, bo za wszystkim, co złe mieli stać właśnie Żydzi. Jeszcze w 1944 r. w dystryktach Generalnego Gubernatorstwa pokazywana była wystawa „Żydowska zaraza światowa”⁴⁴, oficjalnie nazywana „edukacyjną”. Obejrzeć ją mogli mieszkańcy wszystkich większych miast. Po mniejszych gminach wędrowała z kolei „miniaturowa” wersja wystawy. Gadzinówki podawały wówczas informację, że ekspozycję na terenie Generalnego Gubernatorstwa odwiedziło już ponad 30 tys. osób. W propagandowych pamfletach omawiających wystawę możemy przeczytać m.in. „Wszystkie te dane [prezentowane na wystawie – M.N.] nie są propagandą, to nagie, obywatelskie dane, które kształtują się w przemożną świadomość, że żyd jest takim, jakiego nawet w najbardziej śmiałych wyobrażeniach nie byliśmy zdolni go widzieć. Nie ma zbrodni, oszustwa, obłudy, które nie byłoby dziełem żydów. Od wieków pasożytują na organizmie świata gangrena, którą znali już starożytni Fenicjanie i Rzymianie w tej samej mierze, jak znają ją dziś Europejczycy, Amerykanie, Azjaci itp.”⁴⁵. W tym przypadku wykorzystywano opisany przez Rene Girarda mechanizm kozła ofiarnego, polegający na obarczaniu winą pewnych grup społecznych w sytuacjach kryzysowych. Girard, ukierunkowywanie frustracji i agresji na daną grupę oraz poddanie jej wykluczeniu, uznaje za skuteczne narzędzie sprawowania władzy i manipulowania społeczeństwami⁴⁶.

Do rozszerzenia zakresu utrwalanych stereotypów antyżydowskich doszło wraz z tworzeniem zamkniętych dzielnic mieszkalnych. W związku z intensyfikacją procesu przymusowego izolowania Żydów w dniach 10–17 marca 1941 przeprowadzona została „akcja zapobiegawczej przeciwko tyfusowi plamistemu”, która oparta została na rekonstrukcji stereotypu brudnego/chorego Żyda⁴⁷. Przykładowym sloga-

⁴³ *Zażydżony wiersz*, „NKW”, 26 I 1941, nr 21, s. 4; J. Kasiński, *Ani dnia, ani nocy spokojnej przy parkanie dzielnicy żydowskiej*, „NKW”, 1 IV 1941, nr 76, s. 3; *Urzędy miernicze ochronią ludność przed wyzyskiem spekulantów*, „NKW”, 222 IV 1941, nr 95, s. 3; *Żydowska bezczelność spotkała się z surową karą*, „GK”, 26 II 1940, nr 45, s. 4; *Walka z paskarstwem zaczęła się na dobre*, „GK”, 4 III 1940, nr 51, s. 4; *Ludność rozprawia się z żydowskimi paskarzami*, „GK”, 3 IV 1940, nr 77, s. 5; *Żyd fabrykował bezwartościową namiastkę*, „DR”, 10 VII 1942, nr 158, s. 3; *Likwidacja gniazd szmuglu żydowskiego*, „DR”, 1-2 III 1942, nr 50, s. 3; *Energiczna walka z nielegalnym handlem. Machinacje żydowskie źródłem paskarstwa*, „DR”, 17 V 1942, nr 114, s. 3.

⁴⁴ Wystawa swoje otwarcie miała 25 września 1943 r. w Krakowie, skąd rozpoczął się jej objazd po wszystkich dystryktach. Zob.: *Nowa wystawa w Sukiennicach*, „GK”, 26 IX 1943, nr 225, s. 3.

⁴⁵ *Taki jest żyd*, „DR”, 12 III 1943, nr 60, s. 3.

⁴⁶ Zob. R. Girard, *Kozioł ofiarny*, Łódź, 2021.

⁴⁷ Na temat stereotypowego wyobrażenia Żydów, zob.: A. Niewiara, *Wyobrażenia o narodach w pamiętnikach i dziennikach z XVI-XIX w.*, Katowice 2000, s. 214–221. Zob. także: K. Stebnicka, *Żydzi – choroby*

nem propagandowym obrazującym to zjawisko było hasło „wśród żydów tyfus nie wygasa nigdy”⁴⁸.

W ramach tejsze „akcji” na ulicach całego Generalnego Gubernatorstwa rozklejono antysemitki plakat propagandowy z napisem „Żydzi wszy tyfus plamisty” autorstwa G. Peilera. Afisz ten – przedstawiający wesz na tle karykaturalnej postaci Żyda – należy do najbardziej rozpoznawanych grafik czasu wojny i okupacji. Ponadto Główny Urząd Propagandy przy Urzędzie Generalnego Gubernatora ogłosił konkurs na „sztukę antytyfusową”⁴⁹. Niechlubną zwyciężczynią konkursu została Halina Rapacka⁵⁰. Na podstawie jej scenariusza powstała „komedia dydaktyczna” pt. *Kwarantanna*. Była to jedyna sztuka wystawiona przez Teatr Objazdowy Generalnego Gubernatorstwa⁵¹. Głównym bohaterem „sztuki” był stereotypowy Żyd lichwiarz i kamienicznik, który swój majątek zdobył poprzez wyzysk na Polakach. Spotkanie z nim i mieszkańcami jego kamienicy groziło zarażeniem się tyfusem. Gadzinówki zamieszczały recenzję tegoż przedstawienia, podając jednocześnie fałszywe informacje na temat frekwencji i reakcji widzów.⁵²

Również w 1941 r. w kinach na terenie Generalnego Gubernatorstwa rozpoczęto emisję filmu krótkometrażowego *Żydzi, tyfus, wszy*, w którym wykorzystane zostały nagrania z za murów getta. Zasadnicze przesłanie filmu widoczne było już w tytule – utrwalenie stereotypu brudnego, nieprzestrzegającego zasad higieny Żyda roznosiciela zarazy⁵³.

Śledząc uważnie artykuły prasowe ugruntowujące stereotyp Żyda roznoszącego zarazę, można odnaleźć teksty, w których pozorowano odwoływanie się do publicystyki międzywojennej. Przykładem może tu być artykuł zamieszczony na łamach „Dziennika Radomskiego” pt. *W walce z tyfusem nie stykaj się z żydami*⁵⁴. Autor tegoż artykułu dekla-

i zarazy. *Antyżydowski stereotyp antycznych autorów*, „Przegląd Historyczny”, t. 112, z. 4, 2021, s. 797-811.

⁴⁸ *Pozytywny wynik ciężkiej pracy sanitariatu warszawskiego*, „NKW”, 7 II 1941, nr 31, s.3; *Epidemia duru wśród żydów*, „NKW”, 17 IV 1942, nr 89, s. 2; *Nie ma niebezpieczeństwa tyfusu i in. chorób zakaźnych na terenie Radomia*, „DR”, 30 VIII 1940, nr 153, s. 3.

⁴⁹ Zob. J. Hera, *Konkurs na sztukę antytyfusową*, „Pamiętnik Teatralny”, 1997, nr 46, str. 399-409.

⁵⁰ Halina Rapacka – ur. 3 maja 1901 w Warszawie, zm. 21 stycznia 1979 r. w Londynie. W okresie międzywojennym była popularną śpiewaczką i aktorką kabaretową. Występowała na scenach m.in. w Warszawie, Lwowie, Łodzi. W okresie okupacji rozpoczęła współpracę w teatrami jawnymi, występując na scenia oraz pisząc scenariusze. Pisywała też do „Nowego Kuriera Warszawskiego”. W 1945 r. wyjechała do Londynu. W 1949 r. przez polski sąd została skazana zaocznie na 10 lat więzienia za kolaborację z okupantem niemieckim. Zob.: *Słownik biograficzny teatru polskiego*, t. 2, Warszawa, 1994, s. 589.

⁵¹ Teatr Objazdowy Generalnego Gubernatorstwa był kierowany przez Niemca Aleksandra Lipsitscha. Kierownikiem artystycznym był Tadeusz Hoffman. Środowisko aktorskie w zdecydowanej większości zbojkotowało tę instytucję, wobec czego angaż w niej znaleźli przeważnie amatorzy. Po wojnie polskie kierownictwo oraz zespół artystyczny – podobnie jak dziennikarze publikujący w gadzinówkach – oskarżeni zostali o kolaborację i byli sądzeni przez polski sąd. T. Hoffman został skazany na 10 lat więzienia. Państwo podziemnie wzywało do bojkotu tejsze instytucji. Wbrew temu co pisała prasa gadzinowa, frekwencja na przedstawieniach była niewielka. Przedstawienia odbywały się w asyście policji. Zob.: A. Wyśiński, *Teatry jawne w Generalnym Gubernatorstwie*, „Pamiętnik Teatralny” 1963, z. 1-4, s. 176-177; S. Marczak-Oborski, *Teatr czasu wojny. Polskie życie teatralne w latach II wojny światowej (1939-1945)*, Warszawa 1967, s. 63.

⁵² „Kwarantanna” *Komedia w 3 aktach Haliny Rapackiej*, „GK”, 11 IX 1942, nr 212, s. 2.

⁵³ Na temat antysemitki filmów propagandowych zob. J. Grabowski, tamże, s. 128-130.

⁵⁴ J. Lirski, *W walce z tyfusem nie stykać się z żydami*, „DR”, 16 I 1942, nr 12, s. 3.

rował, iż „cytuje prawie dosłownie” opis wybuchu epidemii tyfusu, do którego miało dojść za spraw wędrówek Żyda Gingsbera z Chęcina na początku 1939 r. w Zagłębiu Dąbrowskim, podając dokładny opis bibliograficzny „cytowanego” źródła – „Siedem Groszy” z 5 II 1939, nr 36. W rzeczonym numerze tegoż dziennika nieopublikowany został jednak artykuł o „mitycznym żydzie widmie”, jak twierdził autor gadzinówki⁵⁵. Zabieg ten – powołanie się na konkretne źródło – miał na celu uwiarygodnienie przekazu i uczynienie go „swoim”, „polskim”. Fakt, iż informacje pozornie uwiarygodniające nie były prawdziwe, dla czytelnika prasy gadzinowej, który nie miał żadnej możliwości ich weryfikacji, nie miał większego znaczenia⁵⁶.

Eksponowanie stereotypy brudnego, roznoszącego zarazę Żyda stało się podstawą kampanii propagandowych uzasadniającej przymusowe osadzenie Żydów w gettach. Władze okupacyjne kreowały się tym samym na podmiot stojący na straży interesu publicznego i realnie rozwiązujący istotny problem społeczny, z którym to władze międzywojennej Polski nie poradziły sobie.

Kolejnym antyżydowskim stereotypem, który został użyty przez niemieckie władze okupacyjne w związku ze strategiczną zmianą sytuacji geopolitycznej był stereotyp Żyda bolszewika/komunisty, który po wojnie przekształcony został w mit „żydokomuny”⁵⁷. Stereotyp ten, powiązany jest ze stereotypem mówiącym o istnieniu międzynarodówki żydowskiej – ustrój komunistyczny uznawany tu jest za narzędzie w rękach Żydów do zdobycia władzy nad światem⁵⁸. Na ukształtowanie w polskiej świadomości zbiorowej tegoż stereotypu decydujący wpływ miała wojna polsko-bolszewicka oraz członkostwo Żydów w szeregach działającej w międzywojniu Komunistycznej Partii Polski⁵⁹. W pierwszych latach wojny z przyczyn oczywistych nie mógł on się pojawić jako element antysemitycznych kampanii propagandowych. Dopóki III Rzesza trwała w sojuszu ze Związkiem Radzieckim i wspólnie okupowała Polskę, dopóty propaganda niemiecka nie mogła w żaden sposób niekorzystnie pisać o swoim sojuszniku, ani też wykorzystywać różnych form stereotypu Żyda ze Wschodu⁶⁰. Atak III Rzeszy na

⁵⁵ Zob. „Siedem Groszy”, 5 II 1939, nr 36: <https://sbc.org.pl/dlibra/publication/122710/edition/115293/content>, dostęp: 20 VIII 2023r. Artykułu o podobnej tematyce nie ma również w żadnym ze styczniowych i lutowych numerach pisma.

⁵⁶ W „GK” w jednym z artykułów przywoływano historię – nie wiadomo czy prawdziwa – rodziny, która w 1937 w województwie kieleckim zarazić miała 37 osób, które udzieliły tejże rodzinie gościny. Cztery z nich miały swoją gościnność przyplacić życiem. *Strzeżmy się żebraków i żydów*, „GK”, 25-26 IX 1941, nr 121, s. 4.

⁵⁷ M. Szumiło zwraca uwagę na wpływ prasy międzywojennej na ugruntowanie tegoż stereotypu: „Choć skala poparcia dla komunistów w całej społeczności żydowskiej była niewielka, prokomunistyczna mniejszość rzuciła się w oczy polskiej opinii publicznej. Lokalna prasa często donosiła o aresztowaniach i procesach sądowych komunistów o żydowskich nazwiskach, co doskonale utrwalalo stereotyp <żydokomuny>”. Zob.: M. Szumiło, „Żydokomuna” w aparacie władzy „Polski Ludowej”. *Mit czy rzeczywistość?*, „Pamięć i Sprawiedliwość”, 2018, nr 2, s. 29.

⁵⁸ *Walka Europy o wolność*, „NKW”, 3-4 VIII 1941, nr 181, s. 2; *Wojna w obronie Europy – pokój dla Europy*. *Mowa Adolfa Hitlera w dniu poległych partii narodowo-socjalistyczne*, „NKW”, 11 XI 1942, nr 266, s. 1.

⁵⁹ P. Śpiewak podaje, że Żydzi stanowili ok 30% Komunistycznej Partii Polski, zob.: P. Śpiewak, tamże, s.150.

⁶⁰ Analogicznie do przepisów obowiązujących w III Rzeszy – w Generalnym Gubernatorstwie nie można było negatywnie pisać o Związku Radzieckim. Zob.: E. Dmitrów, *Obraz Rosji i Rosjan w propagandzie narodowych socjalistów 1933–1945. Stare i nowe stereotypy*, Warszawa 1997, s. 222, 228. Inaczej przedstawiała się sytuacja na polskich ziemiach wschodnich, zajętych przez wojska radzieckie po 17 września

ZSRR 22 czerwca 1941 r., otworzył propagandystami nowe możliwości. We frazeologii propagandowej zagościły wówczas sformułowania takie jak: „żydowski-bolszewik”, „judeobolszewizm”, „żyd-towarzysz”, „żydowski-marksistowski”, „czerwony żyd”⁶¹.

Wśród tekstów prasowych z tego okresu można odnaleźć grafomańskie, trywialne rymowanki, w których jak w soczewce ogniskowano wszystkie elementy utrwalanych stereotypów antysemickich:

„Wszędzie jest jednakowy – ten przybysz ze Wschodu,
Zawsze wrogi dla kraju, w którym znalazł byt,
Obce dlań są uczucia każdego narodu,
Własne państwo, swój język – tego nie zna
ŻYD...”⁶²

Wraz z pogorszeniem sytuacji Wehrmachtu na froncie wschodnim po przegranej bitwie pod Stalingradem, zmianie uległ sposób negatywnej stereotypizacji mniejszości żydowskiej. Przegrana stalingradzka również i w tym przypadku stanowiła ważną cezurę. Przed Stalingradem celem negatywnych sądów uogólniających tworzących gadzinowy obraz Żyda, było wytworzenie/wzmocnienie wśród polskiego społeczeństwa pogardy względem Żydów, która z kolei prowadzić miała do zobojętnienia na ich los. Po Stalingradzie Żydów należało traktować jak zagrożenie cywilizacyjne⁶³. Po 2 lutym 1943 r. nie pisano już w szyderczym tonie o „żydkach”, lecz w tonie zatrwającym o „pożodze żydowski-bolszewickiej”, „judeo-bolszewickiej nawałnicy”⁶⁴. Żydów przedstawiano wówczas jako bolszewickich szpiegów, inspiratorów i wykonawcy masowych mordów, w tym mordu katyńskiego. Obrazuje to poniższy cytat: „Katami Czeki byli zazwyczaj żydzi z Jagodą na czele. Polaków zaś żydzi tym chętniej mordują własną ręką, biorąc odwet za przedwojenne objawy antysemityzmu w Polsce”⁶⁵. W tym krótkim fragmencie za szczególnie wymowne należy uznać odwołanie do przedwojennego antysemityzmu wśród Polaków. Przypominano w ten sposób propagandowy sąd uogólniający mówiący o tym, że relacje z Żydami już przed wojną były złe, oraz eksponowano skalę zagrożenie i wzywano do wspólnej walki ze wspólnym wrogiem.

Propaganda niemiecka sięgnęła również i w tym okresie po polskie plakaty propagandowe z okresu wojny polsko-bolszewickiej, które to ponownie zostały rozwieszono-

---

1939 r. Na obszarze tym już wówczas mocno spopularyzowany został stereotyp „Żyda-bolszewika”, „Żyda-komunisty”. Podłożem dla utrwalenia tegoż stereotypu stał się fakt, zatrudniania w administracji radzieckiej przedstawicieli mniejszości żydowskiej. Jak zauważa P. Śpiewak stereotyp ten, w czasie wojny różnymi kanałami, przeniesiony został na całą okupowaną Polskę. Zob.: P. Śpiewak, tamże, s. 179.

⁶¹ Zob.: *Komunizm w Polsce*, „GK”, 18 I 1945, nr 14, s. 1-2.

⁶² Na fali, „Dziennik Radomski”, 22 IV 1942, nr 92, s. 4.

⁶³ Por.: M. Napora, *Gadzinowe narracje. Mechanizmy i strategie kreowania propagandowego obrazu świata w „Dzienniku Radomskim” 1940-1945*, Warszawa 2017, s. 146. Przykładowy tekst: Führer na progu Nowego Roku: „Niemcy obecnie są zdecydowane na wszystko”, „GK”, 3 I 1945, nr 1, s. 1

⁶⁴ Zob.: *Przemówienie Führera w dniu święta poległych bohaterów. Drzwi Europy zaryglowane przed żydokomuną*, „DR”, 23 III 1943, nr 69; Tradycyjne noworoczne orędzie Führera. Niemcy zgotują zagładę judeo-bolszewickiej koalicji, „DR”, 4 I 1944, nr 2, s. 1; „KC”, *Konflikt wojenny a Żydzi*, 14 V 1943, nr 113, s. 2

⁶⁵ J. E. Skiński, *Potworną zbrodnią kierowali żydzi z NKWD w Smoleńsku*, „NKW”, 18-19 IV 1943, nr 92, s. 1; J. E. Skiński, *Signum Jagody nad człowieczeństwem*, „DR”, 20 IV 1943, nr 93, s. 1; „NKW”, *Żydów wśród zamordowanych nie odnaleziono*, 6 V 1943, nr 107, s. 2.

ne na ulicach. Wraz z kilkustronicową broszurą reedytowany został wówczas głośny afiszu *Wolność bolszewicka* z 1920 r.⁶⁶ W gadzinówkach odnaleźć możemy komentarze dotyczące tegoż wydawnictwa, w których podkreślano ciągłość żydowsko-bolszewickiego zagrożenia: „Z reprodukowanych afiszy, odezów, fragmentów artykułów, depesz itp. z przedwojennych pism polskich, dowiadujemy się, że już w roku 1919 zdawano sobie w pełni sprawę z niebezpieczeństwa śmiertelnego, jakim jest dla naszego kraju bolszewizm. Najlepiej może maluje te nastroje afisz polski z roku 1920, przedstawiający uosobienie <wolności bolszewickiej> w postaci krwawego szatana ze swą poplecniczką śmiercią na tronie z ludzkich czaszek. W dali pożary i zgliszczka. Semickie rysy szatana nie pozwalają wątpić, że ówczesna opinia publiczna zdawała sobie sprawę, że za bolszewizmem stoją żydzi”⁶⁷. Stereotyp żydokomuny stał się podstawowym narzędziem argumentacyjnym w podjętych przez okupanta działaniach o charakterze agitacyjnym na rzecz pozyskania Polaków do wspólnej obrony przed bolszewikami.

Podsumowując te rozważania, należy zauważyć, że negatywna stereotypizacja Żydów wykorzystane zostało zarówno do dyskredytacji samych Żydów, którzy mieli działać na szkodę społeczeństwa zarówno przed wojną, jak i po jej wybuchu oraz do ośmieszania polskich władz, które według tejże narracji nie potrafiły skutecznie rozwiązać konfliktów interesów pomiędzy Polakami i Żydami. Często wręcz miały wspierały działania Żydów, które szkodziły społeczeństwu polskiemu. Ekspozowane jako pozytywne były natomiast poczynania władz okupacyjnych⁶⁸. Tym samym, okupant czynił z siebie podmiot, który jako jedyny podjął się zadania rozwiązania „problemu żydowskiego”⁶⁹. Sformułowanie „ostateczne rozwiązanie problemu żydowskiego” od roku 1942 regularnie pojawiała się na łamach gadzinówek. Nie pisano jednak – co dość oczywiste – na czym to „rozwiązanie” miała polegać. Starano się jednak przygotować czytelników na zastosowanie nowych metod. Formułowano zapewnienia, że Europa wreszcie dojrzała, aby „problem” ten rozwiązać raz na zawsze. Zapewniano, że: „dzień sądu, karty i zapłaty jest blisko! Jutrenka już świeci”⁷⁰. Utrwalenie stereotypów antyżydowskich poprzez częste odwoływanie do doświadczeń II RP pozwalało wreszcie na stworzenie w wymiarze propagandowym figury uniwersalnego i – co więcej – wspólnego wroga. Przy pomocy stereotypów i antysemitycznej retoryki usiłowano budować wspólnotę komunikacyjną⁷¹. Fakt, iż propaganda niemiecka wszelkimi możliwymi

⁶⁶ Broszura *Wolność bolszewicka*, zob.: <https://polona.pl/preview/80809655-2cf8-422f-80c5-cad3c31319d3>, dostęp: 20 VIII 2023 r.

⁶⁷ *Z nowości wydawniczych Taka to „wolność bolszewicka”, „DR”, 15 V 1943, nr 113, s.3.*

⁶⁸ Niejako potwierdzać to miały „głosy czytelników”, które publikowane były w gadzinówkach. Z nadesłanych do poszczególnych redakcji listów wynikało, że Polacy z zadowoleniem przyjmowali decyzje władz okupacyjnych pozbawiające Żydów majątków oraz wykluczające ich poza nawias społeczeństwa. Zob.: *Goj, Czytelnicy mają głos. Żydzi na cenzurowanem. Wiele krzyczano, mało robiono*, „DR”, 17 XII 1941, nr 294, s.3; *Czytelnicy mają głos „Żydzi winni być unieszkodliwieni”, „NKW”, 7 V 1943, nr 108, s.2; Em-Gur, Czytelnicy mają głos. Innej drogi nie ma*, „NKW”, 11 V 1943, nr 111, s. 2; nr 294.

⁶⁹ W formule „głosu czytelników”, przypomiano pogrom w Przytyku w 1936 r., z którego znaczenie powiększono do roli symbolu wali z Żydami w międzywojniu. Nie mniej jednak, podkreślano, iż jednorazowe akcje tego typu, nie są w stanie skutecznie rozwiązać „problem żydowski”. Zob.: *Goj, Goj, Czytelnicy mają głos. Żydzi na cenzurowanem II Przytyk*, „DR”, 18 XII 1941, nr 295, s. 4.

⁷⁰ A. Antoniewicz, *O co właściwie chodzi?*, „DR”, 30 VII 1942, nr 175, s. 2.

⁷¹ Pisze o tym M. Pąkciński. Według niego antysemityzm – wraz z – drobnomieszczańską mentalnością i etyką, oraz ze zdeformowanym i sekularyzowanym chrześcijaństwem – stanowił filar budowa-

kanałami i środkami oddziaływania, po wielokroć powtarzała te same stereotypowe treści, pozwala na wysunięcie wniosku, iż pokładano w tejże strategii spore nadzieje. Otwartym pozostaje pytanie, w jakim stopniu działania te realnie wpłynęły na postawy społeczeństwa polskiego względem Żydów?

REFERENCES-BIBLIOGRAFIA

Sources:

- „Dziennik Radomski”, 30 VIII 1940, nr 153
 „Dziennik Radomski”, 6 IX 1941, nr 207
 „Dziennik Radomski”, 17 XII 1941, nr 294
 „Dziennik Radomski”, 18 XII 1941, nr 295
 „Dziennik Radomski”, 8 I 1942, nr 5
 „Dziennik Radomski”, 16 I 1942, nr 12
 „Dziennik Radomski”, 21 I 1942, nr 16
 „Dziennik Radomski”, 1-2 III 1942, nr 50
 „Dziennik Radomski”, 17 V 1942, nr 114
 „Dziennik Radomski”, 10 VII 1942, nr 158
 „Dziennik Radomski”, 30 VII 1942, nr 175
 „Dziennik Radomski”, 12 III 1943, nr 60
 „Dziennik Radomski”, 23 III 1943, nr 69
 „Dziennik Radomski”, 20 IV 1943, nr 93
 „Dziennik Radomski”, 4 I 1944, nr 2
 „Dziennik Rozporządzeń Generalnego Gubernatora dla Okupowanych Polskich Obszarów” 1939, nr 1
 „Dziennik Rozporządzeń Generalnego Gubernatora dla Okupowanych Polskich Obszarów” 1939, nr 8
 „Dziennik Rozporządzeń Generalnego Gubernatora dla Okupowanych Polskich Obszarów” 1939, nr 13
 „Dziennik Rozporządzeń Generalnego Gubernatora dla Okupowanych Polskich Obszarów” 1939, nr 14
 „Dziennik Rozporządzeń Generalnego Gubernatora dla Okupowanych Polskich Obszarów” 1940, cz. 1, nr 7
 „Dziennik Rozporządzeń Generalnego Gubernatora dla Okupowanych Polskich Obszarów” 1940, nr 15
 „Goniec Krakowski”, 31 X 1939, nr 4
 „Goniec Krakowski”, 13 I 1940, nr 10
 „Goniec Krakowski”, 26 II 1940, nr 45
 „Goniec Krakowski”, 4 III 1940, nr 51
 „Goniec Krakowski”, 3 IV 1940, nr 77
 „Goniec Krakowski”, 6 VIII 1941, nr 182
 „Goniec Krakowski”, 25-26 IX 1941, nr 121
 „Goniec Krakowski”, 11 IX 1942, nr 212
 „Goniec Krakowski”, 23 IX 1943, nr 222
 „Goniec Krakowski”, 26 IX 1943, nr 225

„Goniec Krakowski”, 3 I 1945, nr 1
„Goniec Krakowski”, 18 I 1945, nr 14
„Kurier Częstochowski”, 24 IX 1939, nr 5
„Kurier Częstochowski”, 12 XII 1939, nr 66
„Kurier Częstochowski”, 25 I 1940, nr 19
„Kurier Częstochowski”, 1 VIII 1940, nr 175
„Kurier Częstochowski”, 12 VI 1942, nr 138
„Kurier Częstochowski”, 2 II 1942, nr 34
„Kurier Częstochowski”, 14 V 1943, nr 113
„Kurier Częstochowski”, 21 V 1943, nr 119
„Nowy Kurier Warszawski
„Nowy Kurier Warszawski”, 7 II 1941, nr 31
„Nowy Kurier Warszawski”, 9-10 II 1941, nr 33
„Nowy Kurier Warszawski”, 1 IV 1941, nr 76
„Nowy Kurier Warszawski”, 22 IV 1941, nr 95
„Nowy Kurier Warszawski”, 5 V 1941, nr 104
„Nowy Kurier Warszawski”, 3-4 VIII 1941, nr 181
„Nowy Kurier Warszawski”, 17 IV 1942, nr 89
„Nowy Kurier Warszawski”, 11 XI 1942, nr 266
„Nowy Kurier Warszawski”, 18-19 IV 1943, nr 92
„Nowy Kurier Warszawski”, 6 V 1943, nr 107
„Siedem Groszy”, 5 II 1939, nr 36: <https://sbc.org.pl/dlibra/publication/122710/edition/115293/content>.

Studies:

Adamczyk M., *„Gadzinowa” prasa na Kielecczyźnie w latach okupacji hitlerowskiej*, [w:] *Polska prasa konspiracyjna lat 1939-1945 i początek prasy w Polsce Ludowej*, red.: M. Adamczyk, J. Jarowiecki, Kielce-Kraków, 1979, s. 171-178.

Adamczyk M., *Propaganda hitlerowska w dystrykcie radomskim*, „Rocznik Świętokrzyski”, t.6, 1977, s. 215-218.

Akcja Reinhardt. Zagłada Żydów w Generalnym Gubernatorstwie, red.: D. Libionka, Warszawa 2004.

Broszura *Wolność bolszewicka*, zob.: <https://polona.pl/preview/80809655-2cf8-422f-80c5-cad3c31319d3>

Brzezina M., *Polszczyzna Żydów*, Warszawa-Kraków, 1986.

Cała A., *Żyd – wróg odwieczny? Antysemityzm w Polsce i jego źródła*, Warszawa, 2012.

Cała A., *Wizerunek Żyda w polskiej kulturze ludowej*, Warszawa 1992.

Cieślak T., *Hitlerowskie czasopismo „NKW”*, *Rocznik Historii Czasopiśmiennictwa Polskiego*, 1968, t.7, nr 1, s. 162-169.

Cieślak T., *Z historii niemieckiej prasy w języku polskim*, cz.1: „Goniec Krakowski” (27 X 1939 – 18 I 1944), „Rocznik Historii Czasopiśmiennictwa Polskiego” 1966, z. 4, s. 569-579.

Czerwiński M., *Propaganda antyżydowska w polskojęzycznej prasie niemieckiej Generalnego Gubernatorstwa*, „Przegląd Zachodniopomorski”, t. 10, 1995, s. 75-85.

Dalej jest noc. Losy Żydów w wybranych powiatach okupowanej Polski, red.: B. Engelking, J. Grabowski, Warszawa, 2018, t.1-2.

Dmitrów E., *Obraz Rosji i Rosjan w propagandzie narodowych socjalistów 1933–1945. Stare i nowe stereotypy*, Warszawa 1997.

Dobroszycki L., *Reptile Journalism: The Official Polish-Language Press under the Nazis, 1939-*

1945, London, 1994.

Eksterminacja Żydów na ziemiach polskich w okresie okupacji hitlerowskiej. Zbiór dokumentów, zebrali i opracowali: T. Berenstein, A. Eisenbach, A. Rutkowski, Warszawa 1957.

Girard R., *Koziół ofiarny*, Łódź, 2021.

Gluziński T., *Światowa polityka żydowska*, Warszawa 1934.

Głowiński T., *O nowy porządek europejski. Ewolucja hitlerowskiej propagandy politycznej wobec Polaków w Generalnym Gubernatorstwie 1939–1945*, Wrocław 2000.

Góra B., Woźniakowski K., *Bibliografia jawnych druków polskojęzycznych Generalnego Gubernatorstwa 1939-1945*, Kraków, 2008, s. 6-12.

Grabowski J., *Propaganda antyżydowska w Generalnej Guberni, 1939-1945*, „Zagłada Żydów. Studia i Materiały”, 2010, nr 6, s. 117-158.

Grodziński E., *Filozofia Adolfa Hitlera w Mein Kampf*, Warszawa–Olsztyn 1992.

Grzegorzewski K., *Retoryka nazistowskiej władzy w propagandzie „Nowego Kuriera Warszawskiego” (perspektywa medjoznawcza i retoryczna)*, „Forum Artis Rhetoricae”, 2022, nr 1, s. 11-25.

Jockheck L., *Propaganda im Generalgouvernement. Die NS-Besatzungspresse für Deutsche und Polen 1939–1945*, Osnabrück 2006.

Kamińska-Szmaj I., *Judzi, zohydza, ze czci odziera. Język propagandy politycznej w prasie 1919–1923*, Wrocław 1994.

Klemperer V., *LTI. Notatnik filologa*, Warszawa 2014.

Landau-Czajka A., *Wszechobecni wrogowie. Niektóre elementy światopoglądu skrajnej prawicy nacjonalistycznej 1926-1939*, Warszawa 1988;

Larsson G., *Protokoły mędrców Syjonu. Prawda czy fałsz?*, Warszawa 1997.

Lewandowski J., „*Goniec Krakowski*” (27 X 1939 – 18 I 1945). *Próba monografii*, Warszawa 1978.

Libionka D., *Zagłada Żydów w Generalnym Gubernatorstwie*, Lublin 2017.

Marczak-Oborski S., *Teatr czasu wojny. Polskie życie teatralne w latach II wojny światowej (1939-1945)*, Warszawa 1967.

Mielczarek W., *Polityczna propaganda goebbelsowska i prasa niemiecka w Częstochowie w latach 1939–1945*, „Zeszyty Naukowe Politechniki Częstochowskiej”, nr 101, Nauki społeczno-ekonomiczne, z. 12, s. 133–164.

Namysło A., Grądzka-Rejak M., *Prawodawstwo niemieckie wobec Polaków i Żydów na terenie Generalnego Gubernatorstwa oraz ziem wcielonych do III Rzeszy. Analiza porównawcza, [w:] Stan badań nad pomocą Żydom na ziemiach polskich pod okupacją niemiecką. Przegląd piśmiennictwa, red.: T. Domański, A. Gontarek, Warszawa-Kielce, 2022, s. 83-113.*

Napora M., *Gadzinowe narracje. Mechanizmy i strategie kreowania propagandowego obrazu świata w „Dzienniku Radomskim” 1940-1945*, Warszawa 2017.

Napora M., *O potrzebie dalszych badań nad prasą gadzinową. Stan obecny i perspektywy badawcze*, „Dzieje Najnowsze”, 2021, nr 2, s. 187-201.

Niewiara A., *Wyobrażenia o narodach w pamiętnikach i dziennikach z XVI-XIX w.*, Katowice 2000.

Pąckiński M., *Komunikacja w izolacji. Maskowanie kłęski w niemieckiej polskojęzycznej prasie gadzinowej w latach 1943-1944 (na przykładzie tekstów z „Nowego Kuriera Warszawskiego”), „Napis”, 2021, vol.27, s. 112-133.*

Piątkowski S., *Okupacja i propaganda. Dystrykt radomski i jego mieszkańcy w publicystyce polskojęzycznej prasy niemieckiej (1939-1945)*, Lublin-Radom, 2013.

Piątkowski S., *Polityka niemieckich władz okupacyjnych wobec ludności żydowskiej Generalnego Gubernatorstwa w publicystyce „Gońca Krakowskiego”, „Studia Żydowskie. Almanach”, t. 3. 2013, s. 59-76.*

- Piątkowski S., *Prasa godzinowa Generalnego Gubernatorstwa jako nośnik propagandy antyżydowskiej (casus „Gońca Krakowskiego”),* [w:] *Propaganda w systemach demokratycznych i niedemokratycznych,* red: J. W. Wołoszyn, Lublin 2015, s.109-135.
- Rudnicki B., *Protokoły Mędrców Syjonu,* Kraków, 1943.
- Sielski J., *Stereotyp Żyda na terenie Polski w kontekście antysemityzmu politycznego,* [w:] *Tożsamość a stereotypy: Żydzi i Polacy,* red: J. Mizgalski, M. Soja, Częstochowa, 2014, s. 61-62.
- Skibińska A., *Źródła do badań nad zagładą Żydów na okupowanych ziemiach polskich. Przewodnik archiwalno-bibliograficzny,* Warszawa 2007.
- Słownik biograficzny teatru polskiego,* t. 2, Warszawa, 1994, s. 589.
- Sobczak A., *Stosunek Narodowej Demokracji do kwestii żydowskiej w Polsce w latach 1918-1939,* Wrocław 1998.
- Stebnicka K., *Żydzi – choroby i zarazy. Antyżydowski stereotyp antycznych autorów,* „Przegląd Historyczny”, t. 112, z. 4, 2021, s. 797-811.
- Sztompka P., *Słownik socjologiczny,* Kraków, 2022, s. 18.
- Szumilo M., „Żydokomuna” w aparacie władzy „Polski Ludowej”. Mit czy rzeczywistość?, „Pamięć i Sprawiedliwość”, 2018, nr 2, s. 29.
- Śpiewak P., *Żydokomuna. Interpretacje historyczne,* Warszawa 2012, s. 30-31.
- Tazbir J., *Protokoły mędrców Syjonu. Autentyk czy falsyfikat,* Warszawa 2004.
- Wardziński W., *Światowy spisek żydowski w świetle Protokołów Mędrców Syjonu,* Kraków, 1943.
- Woźniakowski K., *Polskojęzyczna prasa godzinowa czasów okupacji hitlerowskiej 1939–1945. Studia i szkice zebrane,* Opole, 2014;
- Wójcik W., *Prasa godzinowa Generalnego Gubernatorstwa (1939-1945),* 1988;
- Wysiński A., *Teatry jawne w Generalnym Gubernatorstwie,* „Pamiętnik Teatralny” 1963, z. 1-4, s. 176-177;
- Zawadzki P., *Protokoły Mędrców Syjonu w polskiej myśli antysemitycznej,* „Biuletyn Żydowskiego Instytutu Historycznego”, nr 3/4, 1991, s. 63-167.
- Zdybel L., *Idea spisku i teorie spiskowe w świetle analiz krytycznych i badań historycznych,* Lublin 2002.
- Żyndul J. *Kłamstwo krwi. Legenda mordu rytualnego na ziemiach polskich w XIX i XX wieku,* Warszawa 2011.

